

Fâtımî-İdrîsî İlişkileri (297-375/909-985)

(Fatimid-İdrîsid Relations (297-375/909-985))

Furkan ERBAŞ

Dr. Arş. Gör., Iğdır Üniversitesi | Dr. Research Assistant, Iğdır University
İlahiyat Fakültesi | Faculty of Theology
İslam Tarihi | Islamic History
Iğdır | Türkiye | Iğdır | Türkiye
furkan.erbas@igdir.edu.tr | orcid.org/0000-0002-2021-6445

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Araştırma Makalesi | Article Types | Research Article
Geliş Tarihi | 22/Şubat/2024 | Received | 21/February/2024
Kabul Tarihi | 24/Nisan/2024 | Accepted | 24/April/2024
Yayın Tarihi | 30/Haziran/2024 | Published | 30/June/2024

Atıf | Cite as:

ERBAŞ, Furkan. "Fâtımî-İdrîsî İlişkileri (297-375/909-985) [Fatimid-İdrîsid Relations (297-375/909-985)]".
Tokat İlmîyat Dergisi 12/1 (Haziran | June 2024), 260-275.

[https:// DOI: 10.51450/ ilmiyat.1441278](https://doi.org/10.51450/ilmiyat.1441278)

İntihal | Plagiarism:

Bu makale, iThenticate aracılığıyla taranmış ve intihal içermediği teyit edilmiştir.

| This article has been scanned by iThenticate and no plagiarism has been detected.

Copyright © Published by Tokat Gaziosmanpaşa University Faculty of Islamic Sciences. Tokat | Türkiye.

<https://dergipark.org.tr/ilmiyat>

Fâtımî-İdrîsî Relations (297-375/909-985)

Abstract: The political and social events that took place towards the end of the Hulefâ-yi Râshidîn period in the history of Islâm paved the way for the separation of Muslim society. This situation led to the emergence of many sects in a short time. People belonging to Shî'a, the common name of those who united around the idea that the caliphate belonged to the 'Alî b. Abî Tâleb and his descendants, rebelled against the Umayyad rule, but these rebellions were always suppressed bloodily. During the Abbâsîd period, Shiites continued to revolt against the government. Soon after, the Shiites succeeded in establishing dynasties such as the Hâmîdânîds and the al-Buwayhîds in the eastern region, where the Sunnî 'Abbâsîds were headquartered, from the beginning of the 4th/10th century. The Shiites established dynasties in the western region of Maghrib even before this date. The lands of the Maghrib, known for their remoteness from the central government, paved the way for the establishment of many opposing dynasties throughout history. Idrîs b. 'Abdullâh, a descendant of Ḥasan, the son of 'Alî b. Abî Tâleb, who was defeated in the battle of Faḥ with the 'Abbâsîds and fled to the Maghrib, succeeded in establishing the first Shiite dynasty in the region, the Idrîsîds, in Morocco, west of the Maghrib, in 172/789. The Idrîsîds, who belonged to the Zaydî sect, tried to expand their dominance by engaging in political and military activities in the region since their establishment. The Fâtımîds, who, like the Idrîsîds, fled from the pursuit of the 'Abbâsîds and came to the region at the beginning of the 4/10. century, succeeded in establishing their dynasty in 297/909 in Ifrîkiyya, east of the Maghrib. The Fâtımîds, who belonged to the Ismâ'îlî branch of Shî'a, tried to conquer the entire Maghrib in a short time with an expansionist approach. This goal of the Fâtımîds led to the confrontation of two dynasties belonging to the Shî'a sect, thus beginning the Fâtımîd-İdrîsîd relations that would last for about seventy-five years. The first Fâtımîd caliph, 'Ubaydullâh al-Mahdî, entered the Idrîsîd-dominated region of Maghrib al-Aḳṣâ and subjugated the Idrîsîds. Although the Idrîsîds attempted to regain control, they were not successful. However, after al-Mahdî's death, the Idrîsîds regained control. However, caliph al-Ḳâim-Biemrillâh dispatched his armies to the region and soon re-established Fâtımîd rule in Maghrib. The Khâridjite Abû Yazîd al-Nukkârî's great rebellion against the Fâtımîds, which started in the middle of the Maghrib and extended to Ifrîkiyya, gave the Idrîsîds the opportunity they were looking for. The wave of rebellion that began under caliph al-Ḳâim and was suppressed under caliph Manṣûr-Billâh paved the way for the Idrîsîds to act independently again. However, the intervention of the Umayyad State of Andalusia in Maghrib al-Aḳṣâ and the capture of Tangier, which was held by the Idrîsîds, caused the Idrîsîds to submit to the Umayyad State of Andalusia. After that, the Idrîsîds tried to continue their lives by being subject to whoever was powerful in the region. During the reign of the fourth Fâtımîd Caliph al-Mu'izz-Lidînillâh, the Fâtımîds regained control of the Maghrib and once again subjugated the Idrîsîds. The Idrîsîds soon regained their independence when a large part of the Fâtımîd armies were sent east to conquer Egypt. Caliph al-Mu'izz sent his army to the region again to prevent the Idrîsîds from regaining their former power. The Idrîsîds, who acted as vassals of the Fâtımîds from then on, were forced to go to Andalusia after the Umayyad caliph of Andalusia, al-Ḥakam II, took advantage of the Fâtımîds moving the caliphate center to Egypt to send his armies to the region and establish his rule. The members of the Idrîsîd dynasty stayed in Andalusia for a while and then went to Cairo, where the Fâtımîds were located, and pledged allegiance to Caliph al-'Azîz-Billâh. After Caliph al-'Azîz appointed the Idrîsîd leader al-Ḥasan II as governor of Maghrib al-Aḳṣâ, al-Ḥasan II lost the war with the Umayyad State of Andalusia and was captured and later killed. Thus, with the death of al-Ḥasan II, the Idrîsîd dynasty in Maghrib disappeared.

Keywords: History of Islâm, Maghrib, Shî'a, Fâtımîds, Idrîsîds.

Fâtımî-İdrîsî İlişkileri (297-375/909-985)

Öz: Hulefâ-yi Râşidîn döneminin sonlarına doğru meydana gelen siyasî ve ictimâî hadiseler müslüman toplumun ayrışmasına zemin hazırlamıştır. Bu durum kısa süre içerisinde birçok mezhebin ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Yönetimin Hz. Ali'ye ve onun soyundan gelenlere ait olduğu düşüncesi etrafında birleşenlerin ortak adı olan Şîa'ya mensup kimseler, Emevî yönetimine karşı isyanlar çıkarmış ancak bu isyanlar her defasında kanlı bir şekilde bastırılmıştır. Abbâsîler döneminde de Şîiler, yönetime karşı ayaklanmalar çıkarmaya devam etmişlerdir. Çok geçmeden Şîiler, Sünnî Abbâsîler'in merkezinin bulunduğu doğu bölgesinde 4/10. yüzyılın başlarından itibaren Hamdânîler ve Büveyhîler gibi hânedanlıklar kurmayı başarmışlardır. Şîiler, bu tarihten daha önce batı bölgesinde bulunan Mağrib'de hânedanlık kurabilmişlerdir. Abbâsîler ile yapmış olduğu Fah savaşının ardından aldığı yenilgi sonucu Mağrib'e kaçan Hz. Hasan'ın torunlarından İdrîs b. Abdullâh, 172/789 yılında Mağrib'in batısında bulunan Fas'ta İdrîsî hânedanlığını kurmuştur. Zeydî mezhebine mensup İdrîsîler, kuruluşlarından itibaren bölgede siyasî ve askerî faaliyetler göstererek hâkimiyetlerini genişletmeye çalışmışlardır. İdrîsîler gibi Abbâsîler'in takibatından kaçarak bölgeye gelen Fâtımîler, Mağrib'in doğusunda bulunan İfrîkiye'de 297/909 yılında hânedanlıklarını kurmaya muvaffak olmuşlardır. Yayılmacı anlayışla hareket etmeyi benimseyen Şîa'nın İsmâilî koluna mensup Fâtımîler, kısa süre içerisinde Mağrib'in tamamını ele geçirmeye çalışmışlardır. Bu durum Şîa mezhebine mensup iki hânedanlığın karşı karşıya gelmesine sebebiyet vermiş, böylece yaklaşık yetmiş beş yıl sürecek olan Fâtımî-İdrîsî ilişkileri başlamıştır. İlk Fâtımî halifesi Ubeydullâh el-Mehdî, Mağribü'l-Aksâ topraklarına girerek İdrîsîler'i itaat altına almıştır. İdrîsîler, Mağribü'l-Aksâ topraklarını yeniden ele geçirmeye çalışmışlarsa da bunda başarılı olamamışlardır. Ubeydullâh el-Mehdî'nin ölümüyle İdrîsîler yeniden bölgeyi ele geçirmişlerdir. Ancak Halife Kâim-Biemrillâh ordularını bölgeye sevk ederek kısa süre içerisinde Mağrib'de yeniden Fâtımî hâkimiyetini tesis etmiştir. Mağrib'in ortalarından başlayıp İfrîkiye'yi içine alan hâricî Ebû Yezîd en-Nükkârî'nin Fâtımîler'e yönelik başlattığı büyük isyan hareketi İdrîsîler'e bekledikleri fırsatı vermiştir. Halife Kâim-Biemrillâh döneminde başlayıp Halife Mansûr-Billâh döneminde bastırılabilen isyan dalgası İdrîsîler'in yeniden bağımsız hareket etmelerine zemin hazırlamıştır. Bununla birlikte Endülüs Emevî devletinin Mağribü'l-Aksâ'ya müdahalede bulunarak İdrîsîler'in elinde bulunan Tanca'yı ele geçirmesi, İdrîsîler'in Endülüs Emevî devletine itaat etmelerine sebebiyet vermiştir. Bu vakitten sonra İdrîsîler, bölgede kim güçlüyse ona tabi olarak hayatlarını devam ettirme çabası içerisinde olmuşlardır. Halife Mu'izz-Lidînellâh dönemine gelindiğinde Fâtımîler, Mağrib'i tekrar hâkimiyet altına alma hedeflerinin bir sonucu olarak İdrîsîler'i bir kez daha itaat altına almışlardır. Kısa süre içerisinde Fâtımî ordularının büyük çoğunluğunun Mısır'ı ele geçirmek üzere doğuya gönderilmesiyle İdrîsîler yeniden bağımsızlıklarını ilân etmişlerdir. Fâtımî halifesi Mu'izz'in bir kez daha ordusunu bölgeye göndermesi, İdrîsîler'in bölgede yeniden eski gücüne ulaşma hayallerini suya düşüren bir adım olmuştur. Bu tarihten itibaren kısa süreliğine Fâtımîler'in vasalı olarak hareket eden İdrîsî hânedanlığı, Endülüs Emevî halifesi II. Hakem'in Fâtımîler'in hilâfet merkezini Mısır'a taşımalarını fırsat bilerek bölgeye ordularını gönderip hâkimiyeti tesis etmesinin ardından İdrîsîler Endülüs'e gitmek zorunda kalmışlardır. Bundan sonra Halife Azîz-Billâh'ın desteğini alarak Mağribü'l-Aksâ'da Endülüs Emevî devletine karşı mücadeleye girişen İdrîsî lideri II. Hasan'ın savaşı kaybetmesi ve öldürülmesi sonucu İdrîsî hânedanlığı fiilî olarak sona ermiştir.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, Mağrib, Şîa, Fâtımîler, İdrîsîler.

Giriş

Mağrib bölgesi, 1/7. yüzyılda Müslümanlar tarafından fethedilmesinden itibaren¹ birçok devlet ve hânedanlığın kurulduğu bir bölge olmuştur. Emevîler'in (41-132/661-750) 132/750 yılında Abbâsîler (132-656/750-1258) tarafından yıkılmasının ardından kısa bir süre Abbâsîler'in hâkimiyeti altına giren bölgede Abbâsîler'den bağımsız Şîî İdrîsîler (172-375/789-985), Hâricî Midrârîler (155-366/772-976) ve Hâricî Rüstemîler (160-296/777-909) ayrıca Abbâsîler'e bağlı Sünnî Ağlebîler (184-296/800-909) isimli hânedanlıklar kurulmuştur. Çoğu zaman birbirleriyle mücadele halinde olan bu hânedanlıklara 297/909 yılında Ağlebîler'i ortadan kaldırarak kurulan Fâtımîler (297-567/909-1171) eklenmiştir. Fâtımîler'in Mağrib'de tarih sahnesine çıkmasının ardından Şîîliğin Zeydî koluna mensup İdrîsîler ile Şîîliğin İsmâîlî koluna mensup Fâtımîler arasında dikkat çekici gelişmeler cereyan etmiştir. Bu gelişmeler sadece Fâtımîler'in Mağrib bölgesinde hüküm sürdükleri süre zarfında yaşanmamış, Fâtımîler'in hilâfet merkezini Mısır'a taşımalarının ardından da (362/973) ilişkiler bir süre daha devam etmiştir. Yetmiş yıldan uzun bir süre devam eden ilişkiler, Şîîliğin Mağrib'deki durumu ve gelişimini göstermesi açısından önemlidir. Fâtımî-İdrîsî ilişkilerini incelediğimiz bu çalışma özellikle ülkemizde Mağrib bölgesine dair yapılan çalışmaların azlığı ve yetersizliği dolayısıyla önem arz etmektedir. Ele alınan çalışmada ilgili dönemin genel bir panoramasının ortaya konulması amaçlanmaktadır. Mağrib bölgesi tarihleri başta olmak üzere döneme projeksiyon tutan birçok kaynaktan yararlanılarak hazırlanan bu çalışma vesilesiyle Fâtımî-İdrîsî ilişkileri ortaya konulmaya çalışılacaktır. Çalışmanın birinci bölümünde Halife Ubeydullâh el-Mehdî-Billâh ve Halife Kâim-Biemrillâh dönemlerinde Fâtımî-İdrîsî ilişkileri incelenecektir. İkinci bölümde ise Halife Mansûr-Billâh, Mu'izz-Lidînilâh ve Azîz-Billâh dönemlerinde Fâtımî-İdrîsî ilişkileri ele alınacaktır.

İki Şîî devletin Mağrib'e intikal ederek kurulma aşamaları birbirine benzemektedir. Hz. Ali'nin oğlu Hasan'ın soyundan gelen İdrîs b. Abdullah (172-177/789-793), 169/786 tarihinde Abbâsîler ile yapmış olduğu Fah savaşını² kaybederek Mağribü'l-Aksâ'ya (Uzak Mağrib) kaçmış ve burada bazı Berberî kabilelerin yardımıyla İdrîsî hânedanlığının temellerini atmıştır.³ İdrîsîler'in kurulmasından bir asrı aşkın bir süre sonra Fâtımî imamı Ubeydullâh el-Mehdî (297-322/909-934), Abbâsîler'in baskısından kurtulmak için dâî Ebû Abdullâh eş-Şîî'nin (ö. 298/911) Mağribü'l-

¹ Mağribü'l-Ednâ (Yakın Mağrib), Mağribü'l-Evsat (Orta Mağrib) ve Mağribü'l-Aksâ (Uzak Mağrib) şeklindeki tasnife göre üç kısma ayrılan Mağrib'in fethi Hz. Ömer'in halifeliliği döneminde 22/643 yılında başlamış, nihayet Emevîler dönemi komutanı Ukbe b. Nâfi' tarafından 62/682 yılında tamamı fethedilmiştir. Bilgi için bk. İbrahim Harekât, "Mağrib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/315. Mağribü'l-Ednâ bugünkü Libya ve Tunus ülkelerini kapsarken, Mağribü'l-Evsat Cezayir'e, Mağribü'l-Aksâ ise Fas'a tekbül etmekteydi.

² Yer ve savaş hakkında bilgi için bk. Ethem Ruhi Fırlalı, "Fah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/73-74.

³ Muhammed Razûk, "İdrîsîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/495.

Ednâ'nın (Yakın Mağrib) bir parçası olan İfrîkiye'de⁴ İsmâilî davasının temellerini atmasının ardından bölgeye gelerek yönetimi ele almış ve Ağlebî hânedanlığını yıkarak 297/909 yılında Fâtîmî devletini kurmuştur.⁵ Neticede Abbâsî takibatından kaçarak Mağrib gibi doğu bölgesine uzak olan bir yerde iki hânedanlığın kurulmasıyla Fâtîmî-İdrîsî ilişkileri başlamış oldu. Bu sırada Mağribü'l-Aksâ'daki Fâs şehrinde hüküm süren İdrîsîler'in tahtında IV. Yahyâ (292-310/905-922) bulunmaktaydı. Fâtîmî Halifesi Ubeydullâh el-Mehdî devletin Mağribü'l-Ednâ'daki hâkimiyetini sağladıktan sonra kısa süre içerisinde Berberî kabilelerin dağılık bir şekilde buldukları Mağribü'l-Evsat (Orta Mağrib) bölgesini topraklarına kattı.⁶ Halife Mehdî bundan sonra İdrîsîler'in topraklarının bulunduğu Mağribü'l-Aksâ bölgesini ele geçirmek için harekete geçti. Zira yayılmacı bir anlayışla hareket eden Fâtîmîler'in Mağrib bölgesinin tamamında hâkimiyetlerini sağlamalarının yolu İdrîsîler'i tabiyetleri altına almalarından geçmekteydi.

1. Halife Ubeydullâh el-Mehdî-Billâh ve Halife Kâim-Biemrillâh Dönemlerinde (297-334/909-946) Fâtîmî-İdrîsî İlişkileri

İlk Fâtîmî halifesi Ubeydullâh el-Mehdî, Mağribü'l-Evsat'ta yer alan Tâhert⁷ şehri valisi Mesâle b. Habûs⁸ el-Miknâsî'yi 305/917-918⁹ yılında Mağribü'l-Evsat'a göndererek ilk Fâtîmî-İdrîsî mücadelesinin fitilini ateşlemiştir.¹⁰ Mesâle'nin topraklarına doğru harekete geçtiğini haber alan İdrîsî lideri IV. Yahyâ ordusuyla birlikte harekete geçti. Fâtîmî ve İdrîsî ordularının karşı karşıya geldiği savaşı Fâtîmî valisi Mesâle kazandı.¹¹ İdrîsî lideri IV. Yahyâ Fâtîmîler'e karşı savaşı kaybetmesinin ardından Fas şehrine sığındı. Mesâle ise İdrîsîler'in kesin olarak itaat altına alınmaları için Fas şehrini kuşattı. Fâtîmîler'e karşı yapabileceği çok fazla bir şey olmadığını gören IV. Yahyâ barış istemek zorunda kalarak Ubeydullâh el-Mehdî'ye biat ettiğini ilân etti.¹² Böylece İdrîsîler'i kısa süre içerisinde fazla zorlanmadan itaat altına almayı başaran Fâtîmîler, Mağrib

⁴ Yer hakkında detaylı bilgi için bk. Nadir Özkuyumcu, "İfrîkiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/515-516.

⁵ Eymen Fuâd Seyyid, "Fâtîmîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/229.

⁶ Kâdî Nu'mân b. Muhammed, *Kitâbü İftitâhi'd-Da've*, nşr. Ferhât ed-Deşrâvî (Tunus: eş-Şeriketü't-Tunisiyye li't-tevzî', 1986), 327.

⁷ Mağribü'l-Evsat bölgesinin doğusunda bulunan Tâhert hakkında detaylı bilgi için bk. Muhammed İbn 'Abdülmün'im el-Himyerî, *er-Ravdü'l-Mî'târ fi haberî'l-aktâr*, thk. İhsân 'Abbâs (Beyrut: Mektebetü Lübnân, 1975), 126-127.

⁸ "Hayyus" şeklinde de ifade edenler olmasına rağmen kaynaklarda böyle bir kayda rastlamadık. Bk. İlhan Yakut, *İdrîsîler Devleti (172-375/788-985)* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 51.

⁹ İbn Haldûn 308 (920-921) olarak vermektedir. Ayrıca komutan Mesâle'nin adının Medâle şeklinde zikretmektedir. Bk. 'Abdurrahmân b. Muhammed İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber ve divânü'l-mübtede ve'l-haber fi eyyâmi'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve men âsaruhum min zevî's-sultâni'l-ekber*, nşr. Halîl Şehâde (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 2001), 4/50. Araştırmacı Mehmet Azimli ise 300 (912) tarihini vermektedir. Ancak bu tarihi kaynaklardan teyid edebilmiş değiliz. Bk. Mehmet Azimli, "Ehl-i Beyt'in Kurduğu İlk Devlet; İdrîsîler", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (2003), 10.

¹⁰ Ebû 'Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, nşr. A. P. Van Leeuwen-A. Ferre (Tunus: Dârü'l-Arabiyyeti li'l-kitâb, 1992), 2/808.

¹¹ 'Alî b. 'Abdillâh İbn Ebî Zer', *el-Enîsu'l-Mutrib bi-ravdi'l-Kurtâs fi Ahbâri Mülûki'l-Mağrib ve Târihi Medîneti Fâs*, (Rabat: Dârü'l-Mansûr, 1972), 80.

¹² İbn Ebî Zer', *el-Enîsu'l-Mutrib*, 80; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/50; Ahmed b. Hâlid es-Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksâ li-ahbâri düveli'l-Mağribi'l-Aksâ*, thk. Cafer en-Nâsîrî, Muhammed en-Nâsîrî (Dârü'l-Beydâ: Dârü'l-Kütüb, 1997), 1/238.

bölgesinin büyük bölümünün hâkimi oldular. Fâtımî komutan Mesâle başarılı Mağribü'l-Aksâ seferini tamamlamasının ardından IV. Yahyâ'yı Fas'ta yönetici olarak bıraktı.¹³ Mesâle, ayrıca amcasının oğlu olan Mûsâ b. Ebî'l-Âfiye el-Miknâsî'yi kendisine savaşlarda yardım ettiği için diğer Mağrib beldelerinde görevli olarak bırakarak Kayrevan'a geri döndü.¹⁴ Çok geçmeden IV. Yahyâ ile Mûsâ arasında anlaşmazlık çıktı. Rivayete göre Mûsâ hâkim olduğu bölgelerde IV. Yahyâ'nın aleyhine hareket edince, IV. Yahyâ onunla bütün ilişkisini bitirmeye karar verdi. Böylece ikili arasında husumet baş gösterdi.¹⁵ Fâtımî komutan Mesâle 307/919-920¹⁶ yılında bir kez daha Mağribü'l-Aksâ'ya gelince Mûsâ, Mesâle'yi IV. Yahyâ aleyhinde kışkırttı.¹⁷ Komutan Mesâle kendisine yakın olarak gördüğü Mûsâ'nın sözlerini dikkate alarak IV. Yahyâ'yı yakaladı ve bütün mallarına el koydu. Daha sonra sürgün edilen IV. Yahyâ birçok badire atlattıktan sonra 332/943-944 yılında Mehdiye¹⁸ şehrinde öldü.¹⁹ İbn Haldûn'un belirttiğine göre İdrîsî lideri IV. Yahyâ'yı bertaraf eden Fâtımî komutan Mesâle, Mağrib'den İdrîsî izlerini silmek istedi. Bu nedenle hânedan üyelerini çeşitli bölgelere sürgüne gönderdi.²⁰

İdrîsî hânedanlığı üyelerinin baskı altına alınmasının ardından Fas valiliğine Reyhân el-Miknâsî adlı bir Berberî getirildi. Reyhân üç yıl gibi bir süre valilik görevini sürdürdü. Nihayet İdrîsî hânedanlığı üyelerinden el-Haccâm²¹ lakaplı Hasan b. Muhammed b. Kâsım'ın 310/922-923 tarihinde isyan ederek Reyhân'ı²² öldürmesiyle İdrîsîler yeniden Fas'ta siyasî gücü ele geçirdiler.²³ Kısa süre içerisinde Mağribü'l-Aksâ şehirlerinden birçok kimsenin kendisine biat etmesiyle Hasan el-Haccâm bölgede ciddi bir nüfuz alanı sağladı. Hasan, kendisine destek verenler ile birlikte

¹³ Araştırmacı Aydın Çelik, Mesâle'nin IV. Yahyâ'yı şehirden çıkararak yerine Mûsâ b. Ebî'l-Âfiye'yi atadığını belirtmektedir. Ancak bu bilgi kaynaklardaki tarihî veriler ile örtüşmemektedir. Bk. Aydın Çelik, *Fâtımîler Devleti Tarihi* (909-1171) (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018), 75.

¹⁴ Ahmed b. Muhammed İbn 'îzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib fi ahbâri mülûki'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, nşr. Beşşâr Avvâd (Tunus: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2013), 1/223; İbn Ebî Zer', *el-Enîsu'l-Mutrib*, 80; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/50.

¹⁵ İbn 'îzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 1/223; İbn Ebî Zer', *el-Enîsu'l-Mutrib*, 80.

¹⁶ İbn 'îzârî 307/919-920 tarihini verirken, İbn Ebî Zer' ile İbn Haldûn 309/921-922 tarihini vermektedir. Biz tarihi akışkanlığa uygunluk açısından İbn 'îzârî'nin vermiş olduğu tarihi benimsedik. Krş. İbn 'îzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 1/223; İbn Ebî Zer', *el-Enîsu'l-Mutrib*, 80; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/50.

¹⁷ Bekrî, *el-Mesâlik*, 2/808.

¹⁸ Fâtımîler döneminde Mehdiye şehrinin kuruluşu ve gelişimi hakkında bilgi için bk. Furkan Erbaş, "Fâtımîler Döneminde Mehdiye ve Mansûriye Şehirleri", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 53 (2022), 413-421.

¹⁹ İbn 'îzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 2013, 1/223-224; İbn Ebî Zer', *el-Enîsu'l-Mutrib*, 80-81; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/50; Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, çev. İsmail Yiğit (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1997), 4/71-72; Kadir Erbil, *Kuzey Afrika ve İdrîsîler Devleti* (Ankara: Fecr Yayınları, 2021), 92.

²⁰ İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/50.

²¹ Bazı eserlerde Haccâm şeklinde verilmiştir. Bk. Muhammed b. Ali es-Senûsî, *ed-Dürerü's-Seniyye fi ahbâri's-sülâleti'l-İdrîsiyye* (Kahire: Matbaatü's-Şebâb, 1349), 78.

²² Araştırmacı Aydın Çelik bu sırada Fas valisi olarak Mûsâ'yı kabul ettiği için isyanın Mûsâ'ya karşı yapıldığını aktarmaktadır. Ancak kaynakların belirttiği üzere bu sırada Fas valisi Mesâle'nin atadığı Reyhân el-Kutâmî'dir. Bk. Çelik, *Fâtımîler*, 77.

²³ Bekrî, *el-Mesâlik*, 2/809; İbn 'îzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 1/224; İbn Ebî Zer', *el-Enîsu'l-Mutrib*, 81-82; Selâvî, *Kitâbü'l-İstikâsâ*, 1/240.

311/923-924 yılında Mûsâ b. Ebi'l-Âfiye'nin üzerine yürüdü. İdrîsîler'in Mûsâ b. Ebi'l-Âfiye ile görecekleri bir hesabı vardı. Zira Mûsâ b. Ebi'l-Âfiye İdrîsî hânedanlığının Fâtımîler tarafından baskı altına alınmasında kilit rolü oynayan kişiydi. İdrîsî lideri Hasan el-Haccâm ile Fâtımîler'e bağlı Mûsâ arasında Tâhin vadisi yakınlarında bulunan Fahsu'z-zâd denilen yerde meydana gelen savaşta İdrîsî ordusu galip geldi. Mûsâ'nın ordusundan oğlu Menhel'in de aralarında bulunduğu iki bin üç yüz kişi savaşta öldürülürken Hasan el-Haccâm'ın ordusundan yaklaşık yedi yüz kişi öldürüldü.²⁴ İdrîsî lideri Hasan el-Haccâm, Mûsâ'ya karşı elde etmiş olduğu başarı sonrası Fas'a döndü. İbn İzârî'nin belirttiğine göre iki yıl Fas'ta hüküm süren Hasan el-Haccâm Fas halkının kendisine ihanet etmesi sonucunda muhtemelen Fâtımî sempatisini olan Hâmîd b. Hamdân el-Hemdânî el-Evrebî/el-Levzî adlı bir kişi tarafından ele geçirilerek Mûsâ b. Ebi'l-Âfiye'ye teslim edildi.²⁵

Faslı tarihçi İbn Ebî Zer' Hasan el-Haccâm'ın ele geçirilme sürecine dair farklı bir bilgi vermektedir. Buna göre Hasan el-Haccâm, Mûsâ ile savaşmasının ardından Fas'a döndüğünde askerini şehre sokmamış ve tek başına evine gitmiştir. Daha sonra adamlarından Hâmîd b. Hamdân ona ihanet etmiş ve gece vakti evini basarak onu tutuklamıştır. Hâmîd daha sonra Mûsâ'ya Hasan el-Haccâm'ı tutukladığını haber vermiştir. Mûsâ hızlı bir şekilde hareket ederek Fas şehrinde bulunan Udvetü'l-Karaviyyîn²⁶ tarafına gelerek Udvetü'l-Endelüs'te Hasan el-Haccâm'ın taraftarlarıyla savaşmış onları yenilgiye uğratmış ve böylece şehri ele geçirmiştir. Mûsâ, Hasan el-Haccâm'ı ele geçirdiğinde oğlu Menhel'e diyet olarak onu öldürmek istemiş ancak Hâmîd ehl-i beytten birisi olan Hasan el-Haccâm'ın kanının akıtılmasına razı olmadığı için bu teşebbüsü engellemiştir. Hâmîd daha sonra Mûsâ'dan gizli bir şekilde Hasan el-Haccâm'ı serbest bırakmış, ancak o kaçarken şehir surlarından düşerek ayağını kırmıştır. Bu şekilde Udvetü'l-Endelüs'e giden Hasan el-Haccâm, burada üç gün gizlendikten sonra ölmüştür. Mûsâ ise kendisinden habersiz şekilde Hasan el-Haccâm'ın kaçmasına göz yuman Hâmîd'i öldürmek istemiş ancak Hâmîd Mehdiye'ye kaçmıştır.²⁷ İdrîsî lideri Hasan el-Haccâm'ın yaklaşık iki yıl Fas'ta hüküm sürmesinin ardından Mûsâ tarafından bertaraf edilmesi sonucu Mağribü'l-Aksâ toprakları Fâtımî destekçisi Mûsâ'nın eline geçmiştir.²⁸

Fâtımîler'e bağlı Mûsâ b. Ebi'l-Âfiye'nin Mağribü'l-Aksâ'da İdrîsîler'in hâkimiyetine son vermesi geçici bir süreliğine Fâtımî-İdrîsî ilişkilerinin pasif kalmasına neden olmuştur. İdrîsî hânedanlığı üyeleri bir kez daha siyasî varlıklarını kaybetmelerinin ardından Mûsâ tarafından Fas'taki yerlerinden sürgün edilerek Mağribü'l-Aksâ'daki korunaklı bir kale olan Hacerünnesr'e

²⁴ Bekrî, *el-Mesâlik*, 2/810; İbn Ebî Zer', *el-Enîsu'l-Mutrib*, 82-83. Ayrıca bk. İbn 'İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 1/224;

²⁵ İbn 'İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 1/224.

²⁶ Arapçada "Udve" taraf, kıyı anlamlarına gelmektedir. İbn Ebî Zer'"in Fâs'ın içerisinde iki şehir olarak bahsettiği "Udvetü'l-Karaviyyîn" ve "Udvetü'l-Endelüs" kuvvetle muhtemel şehrin kuzey ve güney bölümlerini kastetmek için kullanılmaktadır. Araştırmacı Kadir Erbil ise "Udvetü'l-Karaviyyîn" adlı yerde Hasan'ın yenildiğini ve Fâs'a sığınmak zorunda kaldığını aktarmaktadır. Ancak bu bilgiyi kaynaklar teyid etmemektedir. Bk. Erbil, *İdrîsîler*, 93.

²⁷ İbn Ebî Zer', *el-Enîsu'l-Mutrib*, 83. İbn İzârî ise Hasan'ın zehirlendiğini aktarmakta ayrıca "kile" edatıyla İbn Ebî Zer'"in aktardıklarını zikretmektedir. Bk. İbn 'İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 1/224

²⁸ Bekrî, *el-Mesâlik*, 2/810; İbn 'İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 1/224.

gitmişler ve hayatlarını burada sürdürmek zorunda kalmışlardır.²⁹ İbn İzârî'nin aktardığına göre Mûsâ, İdrîsîler'i Hacerünnesr kalesinde de rahat bırakmamış, onları ortadan kaldırmak için kaleyi muhasara altına almıştır. Ancak bazı Berberîler ona İdrîsîler'i artık rahat bırakmasını söyleyince bu hedefinden vazgeçmiştir. Bununla birlikte Ebu'l-Feth³⁰ adlı bir komutanı kalede bırakarak İdrîsîler'i tazyik altında tutmayı sürdürmüştür.³¹ İbn Ebî Zer'in aktardığına göre Mûsâ kısa süre içerisinde Mağribü'l-Evsat'ta bulunan Tilimsân'a³² giderek 319/931-932 yılında burayı ele geçirmiş ve İdrîsî hânedanlığı üyelerinden Hasan b. Ebi'l-Ayş'ı buradan çıkararak esir etmiştir. Daha sonra Hasan Melîle³³ şehrine kaçarak buraya sığınmıştır.³⁴ Mûsâ, Hasan'ı sığındığı yerde kuşatma altına aldıysa da bir süre sonra onunla barış yaparak bölgeden ayrılmıştır.³⁵ Her ne kadar İdrîsîler'i ortadan kaldırmaktan vazgeçse de Fâtımîler adına hareket eden Mûsâ Mağribü'l-Aksâ'nın tek hâkimi olmuştur.³⁶

İdrîsîler'in siyasî varlıklarını kaybetmelerinin ardından Mağrib'de dikkat çekici olaylar meydana gelmiştir. Kuşkusuz bunlardan en önemlisi Fâtımîler'e bağlı olan Mûsâ b. Ebi'l-Âfiye'nin Fâtımîler'e itaatten vazgeçerek 317/929 yılında halifeliğini ilân etmesinin ardından 319/931 yılında Mağribü'l-Aksâ'nın kuzeyinde bulunan Sebte'yi³⁷ ele geçiren³⁸ Endülüs Emevî hükümdarı III. Abdurrahmân en-Nâsır-Lidîmillâh'a (300-350/912-961) biat etmesi olmuştur.³⁹ Böylelikle Mağribü'l-Aksâ Endülüs Emevîleri ile Fâtımîler arasındaki mücadelelerin zemini haline gelmiştir. Endülüs Emevîleri'nin Mağribü'l-Aksâ'da toprak ele geçirmesi Mûsâ gibi birçok Berberî ileri gelenlerinin de Fâtımîler'e olan bağlılıklarını bırakmalarına neden olmuştur.⁴⁰ Mûsâ'nın taraf değiştirmesine mukabil Fâtımîler'e bağlı kaldıkları anlaşılan İdrîsîler,⁴¹ 317/929-930 yılında

²⁹ Bekrî, *el-Mesâlik*, 2/811; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 2013, 1/225; İbn Ebî Zer', *el-Enîsu'l-Mutrib*, 84; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 6/177; Michael Brett, *The Fatimid Empire* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2017), 53.

³⁰ Bekrî ve İbn İzârî, Ebû Kamh olarak vermektedir. Bk. Bekrî, *el-Mesâlik*, 2/811; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 1/225.

³¹ İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 1/225; İbn Ebî Zer', *el-Enîsu'l-Mutrib*, 84.

³² Mağribü'l-Evsat'ın kuzeybatısında bulunan şehir hakkında geniş bilgi için bk. Şihâbüddîn b. 'Abdullâh Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân* (Beyrut: Dârü Sâdir, 1993), 2/44.

³³ Sebte'ye yakın Akdeniz sahilinde bulunan şehir hakkında bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 5/197.

³⁴ İbn Ebî Zer', *el-Enîsu'l-Mutrib*, 84; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 6/177.

³⁵ Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksâ*, 1/243.

³⁶ Farhad Daftary, *The Ismâ'îlîs Their History and Doctrines* (New York: Cambridge University Press, 2007), 142.

³⁷ Fâs'ın kuzeyinde Akdeniz sahilinde bulunan şehirdir. Bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 3/182-183.

³⁸ İsmâ'il el-'Arabî, *Devletü'l-Edârîse: Mülûkü Tilimsân ve Fâs ve Kurtuba* (Cezair: Divanü'l-Matbuatü'l-Camiyye, 1983), 155-156.

³⁹ Halef b. Hayyân, *el-Muktebes fî ahbâri beledi'l-Endelîs*, nşr. Pedro Chalmeta (Madrid: el-Ma'hedü'l-İsbânî'l-Arabî li's-Sekâfe, 1979), 5/307; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 1/226; İbn Ebî Zer', *el-Enîsu'l-Mutrib*, 85; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/51; Daftary, *The Ismâ'îlîs*, 142; Brett, *The Fatimid Empire*, 54. Mûsâ ile III. Abdurrahmân arasındaki yazışmalar için bk. İbn Hayyân, *el-Muktebes*, 5/308-312.

⁴⁰ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, 5/300-310.

⁴¹ Bununla birlikte İbn Hayyân isim zikretmeksizin bazı İdrîsîler'in Endülüs Emevî Halifesi Abdurrahmân ile irtibat kurduklarına ve mektuplaştıklarına dair bilgiler aktarmaktadır. Bunlar önceki İdrîsî emirlerinden Ömer b. İdrîs'in soyundan gelmekteydiler ve Endülüs Emevîleri adına Sebte'yi ellerinde bulundurmaktaydılar. Bk. İbn Hayyân, *el-Muktebes*, 5/288-289, 291-298; Razûk, "İdrîsîler", 21/496; Erbil, *İdrîsîler*, 96.

Mûsâ'nın komutanına karşı ayaklanarak onu yenmişler ve birçok ganimet ele geçirmişlerdir.⁴² Diğer taraftan Mûsâ'nın Endülüs Emevî hükümdarına biat ettiğini haber alan Fâtımî halifesi Ubeydullâh el-Mehdî derhal bölgeye 320/932 yılında Humeyd b. Yesal⁴³ komutanlığında ordu göndermiştir.⁴⁴ Humeyd'in karşısında yenilgiye uğrayan Mûsâ Fas'ı terk edip kaçmış, Humeyd ise Fas'a Fâtımî valisi atamıştır. Fâtımîler'in bölgeye gelmesiyle İdrîsîler Mûsâ'nın baskısından kurtulmuşlardır. Ancak kısa süre içerisinde Ubeydullâh el-Mehdî'nin vefat edip yerine oğlu Muhammed el-Kâim-Biemrillâh'ın (322-334/934-946) geçmesiyle bölgede dengeler Mûsâ b. Ebî'l-Âfiye lehine gelişmiştir. Mûsâ'nın taraftarlarından olan Ahmed b. Bekr b. Abdurrahmân b. Ebî Sehl el-Cüzâmî Fâtımî valisini etkisiz hale getirerek Mûsâ'nın hâkimiyetini devam ettirmiştir.⁴⁵ Bu durum İdrîsîler'i zor duruma düşürmüştür. Yeni Fâtımî halifesi Kâim bölgeyi tekrar hâkimiyeti altına almak için 323/934-935⁴⁶ yılında Slav asıllı⁴⁷ Meysûr el-Fetâ adlı komutanı göndermiştir. Meysûr el-Fetâ, İdrîsî emirlerinin de kendisine eşlik ettiği harekâta Mûsâ'nın valisi Ahmed b. Bekr'i Fâs'ta kuşatma altına aldı. Kuşatmanın uzun sürmesine rağmen neticede Ahmed b. Bekr emân istemek zorunda kaldı. Meysûr el-Fetâ daha sonra İdrîsî emirleriyle birlikte Mûsâ'nın peşine düştü. Mûsâ ile girdiği mücadeleleri kazanan Meysûr el-Fetâ onu Mağribü'l-Aksâ çöllerine kaçmak zorunda bırakmıştır.⁴⁸

Fâtımî ve İdrîsîler'in birlikte hareket ederek Mûsâ'yı bertaraf etmelerinin ardından Mağribü'l-Aksâ'daki topraklar Fâtımîler'e bağlılık gösteren İdrîsîler'in hâkimiyeti altına girdi.⁴⁹ Fâtımîler'in itaati altında tekrar siyasî hâkimiyetlerini kazanan İdrîsîler'in yeni dönemde ilk emiri Kennûn⁵⁰ lakaplı Kâsım b. Muhammed b. Kâsım olmuştur. Hacerünnesr kalesini kendisine merkez edinen Kâsım kısa süre içerisinde Fas hâricinde Mağribü'l-Aksâ'daki birçok muhalif unsura ait yerleri ele geçirerek Fâtımîler'e olan itaatini devam ettirmiştir.⁵¹ 337/948-949 yılında vefat eden Kâsım Kennûn'un yerine oğlu Ebü'l-Ayş Ahmed geçmiştir. Yeni İdrîsî emiri tahta oturduktan kısa bir süre sonra Fâtımîler ile ilişkisini kestiğini ilân ederek Endülüs Emevî halifesi III. Abdurrahmân'a biat

⁴² Bekrî, *el-Mesâlik*, 2/811; İbn 'İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 1/225; İbn Ebî Zer', *el-Enîsu'l-Mutrib*, 85.

⁴³ İbn Ebî Zer' Humeyd b. Yaslîtin olarak zikretmektedir. Bk. İbn Ebî Zer', *el-Enîsu'l-Mutrib*, 84. İbn Haldûn ise bir yerde Ahmed b. Basalîn şeklinde verirken diğer bir yerde Humeyd b. Yaslet olarak vermektedir. Bk. İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/51, 6/177.

⁴⁴ İbn 'İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 1/225; İbn Ebî Zer', *el-Enîsu'l-Mutrib*, 84; Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksâ*, 1/244.

⁴⁵ Bekrî, *el-Mesâlik*, 2/811; İbn 'İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 1/225; İbn Ebî Zer', *el-Enîsu'l-Mutrib*, 85; Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksâ*, 1/245.

⁴⁶ İbnü'l-Esîr Meysûr'un harekete geçiş yılını 322/933-934 tarihli olaylar içerisinde vermektedir. Bk. 'Alî b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, thk. Ebü'l-Fidâ' Abdullâh el-Kâdî (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987), 7/99.

⁴⁷ Fâtımîler'de Slav asıllı görevliler için bk. Furkan Erbaş, "Fâtımîler'de Slav Asıllı Devlet Görevlileri", *Harran İlahiyat Dergisi* 47 (2022), 156.

⁴⁸ İbn Hayyân, *el-Muktebes*, 5/374; Bekrî, *el-Mesâlik*, 2/812; İbn Ebî Zer', *el-Enîsu'l-Mutrib*, 86; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 6/178; Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksâ*, 1/246; Daftary, *The Ismâ'îlîs*, 142.

⁴⁹ İbn Ebî Zer', *el-Enîsu'l-Mutrib*, 86.

⁵⁰ Bekrî Cennûn olarak vermektedir. Bk. Bekrî, *el-Mesâlik*, 2/812.

⁵¹ İbn Ebî Zer', *el-Enîsu'l-Mutrib*, 87; Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksâ*, 1/251.

etmiştir.⁵² İdrîsîler'in, Fâtımîler'den ayrılarak Endülüs Emevîleri'ne biat etmesinin en önemli nedenlerinden birisi III. Abdurrahmân'ın Mağribü'l-Aksâ'da giderek güçlenmesi ve buna mukabil başta amcaoğulları Sebte İdrîsîler'i olmak üzere birçok Berberî ileri gelenlerinin Endülüs Emevîleri'ne biat etmeleri olarak gösterilebilir. Öte yandan Kâim-Biemrillâh döneminde başlayan ve ancak üçüncü Fâtımî halifesi İsmâil Mansûr-Billâh (334-341/946-953) döneminde bastırılabilen hâricî Ebû Yezîd en-Nükkârî'nin (ö. 336/947) Mağribü'l-Evsat ve Mağribü'l-Ednâ bölgelerini kasıp kavuran isyanı ve bunun neticesinde Fâtımîler'in hâkimiyet sağladıkları bölgelerde ciddi otorite sorunu yaşamaları⁵³ İdrîsîler'in Endülüs Emevîleri'ne meyletmesine neden olmuştur. Ebü'l-Ayş Ahmed'in biatını ancak Tanca⁵⁴ şehrini kendisine bağlaması şartıyla kabul edeceğini söyleyen III. Abdurrahmân'ın talebi İdrîsî emiri tarafından kabul edilmeyince bir Endülüs ordusu İdrîsîler'in üzerine gönderilmiş ve İdrîsî emiri talebi kabul etmek zorunda kalmıştır.⁵⁵ İdrîsîler'in Endülüs Emevîleri'ne biat etmesiyle Mağribü'l-Evsat'ta bulunan Tâhert şehrinden Mağribü'l-Aksâ'daki Tanca şehrine kadar her yerde Endülüs Emevî halifesi III. Abdurrahmân adına hutbeler okutulmaya başlandı.⁵⁶ Şüphesiz Endülüs Emevîleri'nin Mağrib'de bu denli etkili olmasında İdrîsîler'in kendilerine biat etmelerinin büyük etkisi olmuştur. Bu sayede İdrîsîler de Mağrib'de eskiden hâkimiyetleri altında bulunan birçok yeri ele geçirebilmiştir. Ebü'l-Ayş daha sonra III. Abdurrahmân'ın İspanyol krallık ve kontluklara karşı yaptığı bir savaşta kendisine yardım etmek için Endülüs'e geçtiğinde yerine kardeşi II. Hasan'ı bıraktı. Ebü'l-Ayş 343/954-955⁵⁷ yılında öldüğünde⁵⁸ II. Hasan b. Kâsım Kennûn tahta çıktı.⁵⁹

2. Halife Mansûr-Billâh, Mu'izz-Lidîmillâh ve Azîz-Billâh Dönemlerinde (334-375/946-985) Fâtımî-İdrîsî İlişkileri

Halife Mansûr, 336/947 tarihinde Hâricî Ebû Yezîd isyanını bastırmasına rağmen İdrîsîler'in bulunduğu Mağribü'l-Aksâ bölgesini hâkimiyet altına alamadı. Bunda devletin Ebû Yezîd isyanı gibi büyük bir isyanla karşı karşıya kalıp gücünü ve dikkatini bu yöne teksif etmesinin etkisi olduğu kadar Endülüs Emevî Devleti'nin desteğiyle İdrîsîler'in bölgede artan gücünün de ciddi anlamda katkısı olmuştur.

⁵² Ebü'l-Ayş Ahmed'in III. Abdurrahmân'a gönderdiği mektubun içeriği hakkında bk. İbn Hayyân, *el-Muktebes*, 1979, 5/374-376. Ayrıca bk. Bekrî, *el-Mesâlik*, 2/813.

⁵³ Ebû Yezîd isyanının başlaması, yayılması ve etkisi hakkında geniş bilgi için bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/188-201; 'Abdülazîz Sâlim, *Târihu'l-Mağrib fi'l-'asri'l-İslâmî* (İskenderiye: Müessesetü Şebâbi'l-Câmia, 1999), 535-545.

⁵⁴ Fâs'ın kuzeybatısında yer alan şehir hakkında detaylı bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 4/43.

⁵⁵ İbn Ebî Zer', *el-Enîsu'l-Mutrib*, 88; Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksâ*, 1/252. Mahmûd İsmâ'îl, *el-Edârise fi'l-Mağribi'l-Aksâ* (Kuveyt: Mektebetü'l-Felâh, 1989), 183.

⁵⁶ İbn Ebî Zer', *el-Enîsu'l-Mutrib*, 88.

⁵⁷ Selâvî, 348/959-960 tarihinde vefat ettiğini belirtir. Bk. Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksâ*, 1/252; Hasan, *İslâm Tarihi*, 74; Erbil, *İdrîsîler*, 98.

⁵⁸ Araştırmacı Mehmet Azimli Ebü'l-Ayş'ın Endülüslüleri ile yaptığı bir savaş sonucunda öldüğünü zikretmektedir. Ancak kaynaklar sarih bir şekilde onun Endülüs Emevîleri'ne İspanyollar'a karşı verdikleri mücadelede destek ve yardım için gittiğini ifade etmektedir. Bk. Azimli, "İdrîsîler", 11.

⁵⁹ İbn Ebî Zer', *el-Enîsu'l-Mutrib*, 89; Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksâ*, 1/253; Senûsî, *ed-Dürerü's-Seniyye*, 79.

II. Hasan abisi Ebü'l-Ayş gibi Endülüs Emevî Devleti'ne itaatini bir süre daha sürdürdü. Ancak Fâtımî tahtında meydana gelen bir değişiklik Mağribü'l-Aksâ'daki durumun tersine dönmesine neden oldu. Halife Mansûr'un vefat etmesiyle 341/953 yılında yerine tahta çıkan oğlu Ma'ad el-Mu'izz-Lidînillâh (341-365/953-975), kısa süre içerisinde içteki sorunları hallederek gözünü Mağrib topraklarına dikti. Hatırlanacağı üzere Fâtımîler, Ebû Yezîd en-Nükkârî isyanıyla meşgul iken İdrîsîler ve birçok Berberî kabilesi Endülüs Emevîleri'ne biat ederek Fâtımîler'in bölgedeki hâkimiyetinin ortadan kalkmasına neden olmuşlardı. Dolayısıyla başta İdrîsîler olmak üzere Berberî kabilelerinin tekrar itaat altına alınması Fâtımîler için elzem hale gelmişti. Halife Mu'izz, 347/958 yılında komutan Cevher es-Sıkillî'yi (ö. 381/992)⁶⁰ bütün Mağrib'i ele geçirmesi için büyük bir orduyla göndermiştir. Cevher, kısa süre içerisinde önce Mağribü'l-Evsat'ta bulunan Tâhert'i ele geçirmiş, daha sonra Sicilmâse'deki⁶¹ Midrârî hânedanlığını (155-366/772-976) itaat altına almış, akabinde III. Abdurrahmân'ın Fâs'taki valisi Ahmed b. Bekr'i ele geçirerek Sebte ve Tanca şehirleri hâric bütün Mağrib'i hâkimiyeti altına almıştır.⁶² Fâtımîler'in ezici üstünlüğü karşısında Hacerünnesr kalesinde bulunan II. Hasan da nasibini almış neticede Cevher es-Sıkillî'ye itaatini arz ederek Halife Mu'izz'e biat ettiğini ilân etmiştir.⁶³

Fâtımî komutan Cevher es-Sıkillî, 349/960 yılında Mağrib seferini sonlandırdıktan sonra II. Hasan 350/961 yılında Endülüs Emevî Halifesi II. Hakem el-Müstansır-Billâh'a (350-366/961-976) biat ettiğini ilân etmiştir.⁶⁴ İbn Ebî Zer' II. Hasan'ın Endülüs Emevîleri'ni sevdiği için değil onlardan korktuğu için biat etmek zorunda kaldığını aktarmaktadır.⁶⁵ Bu bilgi, İdrîsî hânedanlığının içinde bulunduğu durumu göstermesi açısından önem arz etmektedir. Zira İdrîsîler, Fâtımîler'in kurulduğu andan itibaren taraf değiştirmeyi politika haline getirmiş, menfaatlerine göre kimi zaman Fâtımîler'e kimi zaman Endülüs Emevîleri'ne biat etmek zorunda kalmışlardır.

II. Hasan'ın tekrar Endülüs Emevîleri'ne biat etmesi üzerine Halife Mu'izz bölgeye 362/973 yılında Sanhâce kabilesi lideri Bulukkîn b. Zîrî (ö. 373/984) liderliğindeki orduyu gönderdi. Bulukkîn, birçok Berberî kabilesini itaati altına aldığı gibi İdrîsî lideri II. Hasan'ı da itaat altına almayı başardı.⁶⁶ II. Hasan'ın Fâtımîler'e biat ettiğini öğrenen Endülüs Emevî halifesi II. Hakem bu duruma çok öfkelenmiş ve hemen bir orduyu İdrîsîler'in üzerine sevk etti. II. Hasan, üzerine gelen Endülüs ordusuyla giriştiği savaşta galip geldi ve savaşta birçok Endülüs Emevî askeri öldürüldü.⁶⁷ Haber II. Hakem'e ulaşınca Gâlib b. Abdurrahmân (ö. 371/981) adlı komutanı İdrîsîler'in üzerine

⁶⁰ Hayatı hakkında detaylı bilgi için bk. 'Alî İbrâhîm Hasan, *Târîhu Cevher es-Sıkillî Kâidü'l-Mu'izz-Lidînillâh el-Fâtımî* (Kahire: Mektebetü'n- Nehdati'l-Mısriyye, 1963).

⁶¹ Fâs'ın güneydoğusunda bulunan şehir hakkında detaylı bilgi için bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cem*, 3/192.

⁶² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/261-262; İbn 'İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 2/205; İbn Ebî Zer', *el-Enîsu'l-Mutrib*, 90; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 4/59; 'Abdülazîz Sâlim, *Târîhu'l-Mağrib*, 547.

⁶³ İbn Ebî Zer', *el-Enîsu'l-Mutrib*, 91; Selâvî, *Kitâbü'l-İstikâsâ*, 1/256; 'Arabî, *Devletü'l-Edârise*, 181-182.

⁶⁴ İbn Ebî Zer', *el-Enîsu'l-Mutrib*, 91; Selâvî, *Kitâbü'l-İstikâsâ*, 1/256; 'Arabî, *Devletü'l-Edârise*, 183.

⁶⁵ İbn Ebî Zer', *el-Enîsu'l-Mutrib*, 91.

⁶⁶ İbn Ebî Zer', *el-Enîsu'l-Mutrib*, 91; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 6/291; Senûsî, *ed-Dürerü's-Seniyye*, 79.

⁶⁷ İbn Ebî Zer', *el-Enîsu'l-Mutrib*, 91; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 6/291.

gönderdi.⁶⁸ Fâtımî vasalı olarak Endülüs Emevîleri ile savaşan İdrîsî lideri II. Hasan, komutan Gâlib'in üzerine geldiğini haber alınca hemen korunaklı kalesi Hacerünnesr'e geçerek savunma pozisyonu aldı. Öte yandan Endülüs Emevîleri'nin büyük bir ordu ile Mağribü'l-Aksâ'ya gelmesi II. Hasan'ın çevresinde bulunan bazı kimselerin endişelenmesine yol açtı ve bundan dolayı taraf değiştirmelerine neden oldu.⁶⁹ Neticede çevresinde bulunanların kendisini terk etmesi ve komutan Gâlib'in Hacerünnesr kalesini günlerce kuşatma altına alması Fâtımî vasalı İdrîsî emiri II. Hasan'ın azmini kırmış, kısa süre içerisinde teslim olmak zorunda kalmıştır. Nihayet II. Hasan Cemâziyelâhir 363'te (Şubat-Mart 974) komutan Gâlib'e teslim olmuş ve çok geçmeden II. Hakem'in yanına Kurtuba'ya gitmiştir.⁷⁰

Fâtımîler'e bağlı olarak hareket eden İdrîsî lideri II. Hasan'ın Endülüs Emevî halifesi II. Hakem tarafından bertaraf edilmesiyle Mağribü'l-Aksâ Endülüs Emevîleri'nin eline geçmiş,⁷¹ hutbelerde II. Hakem'in adı okunmaya başlamıştır.⁷² Fâtımîler adına büyük bir kayıp olarak görülen Mağribü'l-Aksâ'nın kaybedilmesinin en büyük sebebi Halife Mu'izz'in 358/969 yılında ele geçirdiği Mısır'a 362/973 yılında devlet merkezini taşınması olmuştur. Zira devlet merkezinin Mağrib'den Mısır'a taşınması neticesinde Fâtımîler gözlerini doğuya çevirmişlerdi. Burada Mısır ve Bilâdüşşam bölgelerinde hâkimiyetlerini pekiştirme çabası⁷³ Fâtımîler'in Mağrib'in batı bölümüne müdahale edememelerine sebebiyet vermiştir. Bununla birlikte Halife Mu'izz'in Mağrib'den Mısır'a intikal ederken yerine bıraktığı Sanhâce kabilesi lideri Bulukkîn'in Mağribü'l-Evsat ve İfrîkiye'de çıkan isyanlar ile uğraşmak zorunda kalması⁷⁴ Mağribü'l-Aksâ'daki İdrîsîler'e yardım edememesine neden olmuştur.

İdrîsî hânedanlığı bir kez daha siyasî varlığını kaybetmesine rağmen Fâtımîler ile ilişkisi sona ermemiştir. II. Hasan, Endülüs Emevî halifesi II. Hakem'in yanına gittiğinde çok iyi karşılanmış ve 365 (975-976) yılına kadar Kurtuba'da kalmıştır.⁷⁵ Ancak daha sonra II. Hakem ile arası açılan II.

⁶⁸ Araştırmacı Kadir Erbil, komutan Gâlib'i Mağrib'e Halife III. Abdurrahmân'ın gönderdiğini ifade etmektedir. Ancak bu sırada tahtta II. Hakem vardır. Nitekim III. Abdurrahmân 350/961 yılında vefat etmiştir. Bk. Erbil, *İdrîsîler*, 99.

⁶⁹ Halef İbn Hayyân, *el-Muktebes fi ahbâri beledi'l-Endelüs*, nşr. Abdurrahmân Alî el-Haccî (Beyrut: Dârü's-Sekâfe, 1965), 96-97; İbn Ebî Zer', *el-Enîsu'l-Mutrib*, 92; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 6/291; Évariste Lévi-Provençal, *Târîhu İsbâniyyeti'l-İslâmiyye mine'l-fethi ilâ sükkâti'l-hilâfeti'l-Kurtubiyye (711-1031)*, çev. Ali Abdürraûf el-Bembî ve dğr (Kahire: el-Meclisü'l-a'lâ li's-sekâfe, 2002), 1/443-444.

⁷⁰ İbn 'izârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 2/236; İbn Ebî Zer', *el-Enîsu'l-Mutrib*, 92; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 6/292; Lévi-Provençal, *Târîhu İsbâniyyeti'l-İslâmiyye*, 1/444; Furkan Erbaş, *Endülüs Medeniyetinin Zirvesi Halife II. Hakem Dönemi Endülüs Tarihi* (İstanbul: Fecr Yayınları, 2021), 106.

⁷¹ Furkan Erbaş, "Halife Mu'izz-Lidînilâh Döneminde (341-365/953-975) Fâtımî-Endülüs Emevî Mücadelesi", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (2021), 266-290.

⁷² İbn Ebî Zer', *el-Enîsu'l-Mutrib*, 92; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, 6/292; İsmail Ceran, *Fas Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2012), 59; Murat Gök, *Ehl-i Beyt Nesli'nin Kurduğu İlk Devlet İdrîsîler (172-375/788-985)* (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2021), 167.

⁷³ Ayrıntılı bilgi için bk. Furkan Erbaş, *Halife Mu'izz-Lidînilâh Döneminde Fâtımî Devleti (341-365/953-975)* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024), 179-209.

⁷⁴ İbnü'l-Esr, *el-Kâmil*, 7/332-333.

⁷⁵ İbn Ebî Zer', *el-Enîsu'l-Mutrib*, 93; Lévi-Provençal, *Târîhu İsbâniyyeti'l-İslâmiyye*, 1/444.

Hasan, Kurtuba'dan sürülmüş ve Mısır'a Fâtımî halifesi Nizâr Azîz-Billâh'ın (365-386/975-996) yanına gitmek zorunda kalmıştır. Böylelikle Fâtımîler ile İdrîsîler'in yolu bir kez daha keşişmiştir. 373/983-984 yılına kadar Azîz-Billâh'ın yanında kalan II. Hasan, Mağrib'in batı bölgesinde kalan toprakları Fâtımîler adına kazanması için bölgeye gönderilmiştir. Bulukkîn b. Zîrî'nin kendisine destek olmasıyla Endülüs Emevî ordusuyla mücadeleye giren II. Hasan savaşı kaybetmiş ve 365/985 yılında Endülüs Emevî halifesi II. Hişâm el-Müyyed-Billâh'ın (366-399/976-1009, 400-403/1010-1013) hâcibi Mansûr İbn Ebî Âmir (ö. 392/1002) tarafından öldürülmüştür.⁷⁶ Neticede Fâtımîler'in desteğiyle Mağrib'deki eski topraklarını hâkimiyet altına alma hedefiyle hareket eden II. Hasan'ın öldürülmesiyle İdrîsî hânedanlığı fiilî olarak sona ermiştir.

Sonuç

İslâm tarihinde Şîa mezhebine mensup topluluklar buldukları yerlerde devlet ve hânedanlar kurmayı başaramışlardır. Sünnî Abbâsîler'in takip ve tazyikinden kurtulmak için Mağrib'e gelen İdrîsîler ve kendilerinden yaklaşık bir asır sonra bölgeye gelen Fâtımîler kuruluşlarını tamamladıktan sonra aynı amaç doğrultusunda Mağrib'e hâkim olmak için mücadele vermişlerdir. Şîa'nın İsmâiliyye koluna mensup Fâtımîler ile Şîa'nın Zeydiyye koluna mensup İdrîsîler arasında dostane ilişkiler yaşandığı gibi savaş merkezli ilişkiler de yaşanmıştır. İlk Fâtımî halifesi Ubeydullâh el-Mehdî döneminde Fâtımîler'in Mağribü'l-Evsat bölgesini ele geçirmelerinden ardından Mağribü'l-Aksâ'ya yönelmeleri neticesinde iki hânedan ilk defa karşı karşıya gelmiştir. Yayılmacı bir anlayışla hareket etmenin tabii bir sonucu olarak Fâtımîler, bölgede bulunan Hâricî ve Sünnî kabile ve hânedanlıkları itaat altına aldığı gibi kendileri gibi Şîi olan İdrîsîler'i de itaat altına almıştır. Bu durum kısa süre içerisinde İdrîsîler'in Fâtımîler'in vasalı haline gelmesini sağlamıştır. Bununla birlikte ikinci Fâtımî halifesi Kâim-Biemrillâh döneminde Fâtımîler'in iç isyanlar ile uğraşmaya mecbur kalmasıyla Endülüs Emevî Devleti Mağribü'l-Aksâ'da hâkimiyet kurma arzusuna girmiş, bu durum bölgede Endülüs Emevî Devleti ile Fâtımîler arasında iktidar mücadelesi yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Çok geçmeden İdrîsî hânedanlığı da iki taraf arasında yaşanan mücadelenin etki alanına girmiş ve bundan sonra stratejisini bölgede kim güçlüyse ona tabii olmak şeklinde belirlemiştir. Dördüncü Fâtımî halifesi Mu'izz dönemine kadar Endülüs Emevî Devletinin itaati altında kalan İdrîsîler, halifenin Mağribü'l-Aksâ bölgesini ele geçirme teşebbüsü sırasında yeniden Fâtımîler'e bağlanmıştır. Ancak Fâtımîler'in kısa bir süre sonra Mısır'ı ele geçirmeleri İdrîsîler'in bir kez daha itaatten çıkarak Endülüs Emevî Devletine bağlanmalarına neden olmuş, çok geçmeden bölgeye yeniden gelen Fâtımî ordusu sayesinde İdrîsîler yeniden itaat altına alınmışlardır. İdrîsî emiri II. Hasan, bir kez daha Fâtımîler tarafından itaat altına alınmasının ardından bölgede kim güçlüyse ona tabii olma politikasından vazgeçerek Fâtımîler'in bölgedeki ileri karakolu olarak nüfuzunu genişletmeye çalışmış ve bu yeni politika sayesinde İdrîsîler bir süre daha hayatta kalabilmişlerdir.

⁷⁶ İbn Ebî Zer', *el-Enîsu'l-Mutrib*, 94; Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksâ*, 1/259-260. Araştırmacı Mehmet Azimli II. Hasan'ın II. Hakem'in göndermiş olduğu orduya yenilerek öldürüldüğü ifade etmektedir. Hâlbuki bu dönemde tahtta II. Hişâm vardır. Bk. Azimli, "İdrîsîler", 11.

Halife Mu'izz döneminde İdrîsîler'in bir kez daha Fâtımîler'in vasalı haline gelmesiyle Fâtımîler bölgenin tek hâkimi olmuşlardır. Fakat Mu'izz'in hilâfet merkezini 362/973 yılında Mağrib'den Mısır'a intikal ettirmesiyle bölgedeki Fâtımî yönetimi zafiyet içerisine düşmüştür. Bunu gören Endülüs Emevî halifesi II. Hakem'in İdrîsîler'i kendisine bağlamak için harekete geçmesi başarılı olmuş, neticede Mağribü'l-Aksâ Fâtımîler'in elinden çıkmıştır. Bir müddet Endülüs'te misafir olarak kalan II. Hasan'ın daha sonra Mısır'a giderek Fâtımî halifesi Azîz'den himaye görmesiyle iki Şîî hânedan mensuplarının yolları bir kez daha kesişmiştir. Halife Azîz'in Mağribü'l-Aksâ'yı geri alması için gönderdiği II. Hasan'ın Endülüs Emevî orduları karşısında yenilgiye uğramasıyla Mağrib'de ilk kurulan Şîî İdrîsîler hânedanlığı tarihe karışırken; yayılmacı bir anlayışla hareket eden diğer bir Şîî Fâtımîler hânedanlığı bir süre daha Mısır'da ayakta kalabilmiştir.

Kaynakça

- 'Arabî, İsmâ'îl. *Devletü'l-Edârise: Mülûkü Tilimsân ve Fâs ve Kurtuba*. Cezair: Divanü'l-Matbuatü'l-Camiyye, 1983.
- Azimli, Mehmet. "Ehl-i Beyt'in Kurduğu İlk Devlet; İdrîsîler". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (2003), 1-13.
- Bekrî, Ebû 'Ubeyd. *el-Mesâlik ve'l-memâlik*. nşr. A. P. Van Leeuwen-A. Ferre. Tunus: Dârü'l-Arabiyyeti li'l-kitâb, 1992.
- Brett, Michael. *The Fatimid Empire*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2017.
- Ceran, İsmail. *Fas Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2012.
- Çelik, Aydın. *Fâtımîler Devleti Tarihi (909-1171)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018.
- Daftary, Farhad. *The Ismâ'îlîs Their History and Doctrines*. New York: Cambridge University Press, 2007.
- Erbaş, Furkan. *Endülüs Emevî Halifesi Hakem b. Abdurrahman Dönemi (350-366/961-976)*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Erbaş, Furkan. "Fâtımîler Döneminde Mehdiye ve Mansûriye Şehirleri". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 53 (2022), 411-430.
- Erbaş, Furkan. "Fâtımîler'de Slav Asıllı Devlet Görevlileri". *Harran İlahiyat Dergisi* 47 (2022), 150-166.
- Erbaş, Furkan. "Halife Mu'izz-Lidînilâh Döneminde (341-365/953-975) Fâtımî-Endülüs Emevî Mücadelesi". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (2021), 266-290.
- Erbaş, Furkan. *Halife Mu'izz-Lidînilâh Döneminde Fâtımî Devleti (341-365/953-975)*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Erbil, Kadir. *Kuzey Afrika ve İdrîsîler Devleti*. Ankara: Fecr Yayınları, 2021.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. "Fah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/73-74. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Gök, Murat. *Ehl-i Beyt Nesli'nin Kurduğu İlk Devlet İdrîsîler (172-375/788-985)*. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2021.
- Harekât, İbrahim. "Mağrib". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 27. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Hasan, 'Alî İbrâhîm. *Târîhu Cevher es-Sıkillî Kâidü'l-Mu'izz-Lidînilâh el-Fâtımî*. Kahire: Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısıryye, 1963.
- Hasan, Hasan İbrahim. *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*. çev. İsmail Yiğit. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1997.
- Himyerî, Muhammed İbn 'Abdülmün'im. *er-Ravdü'l-Mi'târ fi haberî'l-aktâr*. thk. İhsân 'Abbâs. Beyrut: Mektebetü Lübnân, 1975.
- İbn Ebî Zer', 'Alî b. 'Abdillâh. *el-Enîsu'l-Mutrib bi-ravdi'l-Kirtâs fi Ahbâri Mülûki'l-Mağrib ve Târîhi Medîneti Fâs*. nşr. Dârü'l-Mansûr. Rabat: Dârü'l-Mansûr, 1972.

- İbn Haldûn, ‘Abdurrahmân b. Muhammed. *Kitâbü’l-‘İber ve divânü’l-mübtede’ ve’l-haber fi eyyâmi’l-‘Arab ve’l-‘Acem ve’l-Berber ve men âsâruhum min zevî’s-sultânî’l-ekber*. nşr. Halîl Şehâde. Beyrut: Dârü’l-Fikr, 2001.
- İbn Hayyân, Halef. *el-Muktebes fi ahbâri beledi’l-Endelüs*. nşr. Abdurrahmân Alî el-Haccî. Beyrut: Dârü’s-Sekâfe, 1965.
- İbn Hayyân, Halef. *el-Muktebes fi ahbâri beledi’l-Endelüs*. nşr. Pedro Chalmeta. Madrid: el-Ma’hedü’l-İsbâni’l-Arabî li’s-Sekâfe, 1979.
- İbn ‘Îzârî, Ahmed b. Muhammed. *el-Beyânü’l-Muğrib fi ahbâri mülûki’l-Endelüs ve’l-Mağrib*. nşr. G. S. Colin, E. Levi Provençal. Beyrut: Dârü’s-Sekâfe, 1980.
- İbn ‘Îzârî, Ahmed b. Muhammed. *el-Beyânü’l-Muğrib fi ahbâri mülûki’l-Endelüs ve’l-Mağrib*. nşr. Beşşâr Avvâd. Tunus: Dârü’l-Garbi’l-İslâmî, 2013.
- İbnü’l-Esîr, ‘Alî b. Muhammed. *el-Kâmil fi’t-Târih*. thk. Ebü’l-Fidâ’ Abdullâh el-Kâdî. Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1987.
- İbnü’l-Hatîb, Muhammed b. ‘Abdillâh. *Târîhu’l-Mağribi’l-‘Arabî fi’l-‘asri’l-vasît*. thk. Ahmed Muhtâr el-Abbâdî-Muhammed İbrâhîm el-Kettânî. Dârü’l-Beydâ: Dârü’l-Kitâb, 1964.
- ‘Înân, Muhammed ‘Abdullâh. *Devletü’l-İslâm fi’l-Endelüs*. Kahire: Mektebetü’l-Hâncî, 1997.
- İsmâ’îl, Mahmûd. *el-Edârise fi’l-Mağribi’l-Aksâ*. Kuveyt: Mektebetü’l-Felâh, 1989.
- Kâdî Nu’mân, b. Muhammed. *Kitâbü İftitâhi’d-Da’ve*. nşr. Farhad Daftary. Tunus: eş-Şeriketü’t-Tunisiyye li’t-tevzî’, 1986.
- Lévi-Provençal, Évariste. *Târîhu İsbâniyyeti’l-İslâmiyye mine’l-fethi ilâ sükâti’l-hilâfeti’l-Kurtubiyye (711-1031)*. çev. Ali Abdürraûf el-Bembî ve dğr. Kahire: el-Meclisü’l-a’lâ li’s-sekâfe, 2002.
- Özkuyumcu, Nadir. “İfrîkiye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/515-516. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Razûk, Muhammed. “İdrîsîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/495-497. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Sâlim, ‘Abdülazîz. *Târîhu’l-Mağrib fi’l-‘asri’l-İslâmî*. İskenderiye: Müessesetü Şebâbi’l-Câmia, 1999.
- Selâvî, Ahmed b. Hâlid. *Kitâbü’l-İstiksâ li-ahbâri düveli’l-Mağribi’l-Aksâ*. thk. Cafer en-Nâsırî, Muhammed en-Nâsırî. Dârü’l-Beydâ: Dârü’l-Kütüb, 1997.
- Senûsî, Muhammed b. Ali. *ed-Dürerü’s-Seniyye fi ahbâri’s-sülâleti’l-İdrîsiyye*. Kahire: Matbaatü’ş-şebâb, 1349.
- Seyyid, Eymen Fuâd. “Fâtımîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/228-237. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Wüstenfeld, Ferdinand. *Geschichte der Fatimiden-Chalifen*. Göttingen: Dieterich’sche Verlags-Buchhandlung, 1881.
- Yâkût el-Hamevî, Şihâbüddîn b. ‘Abdullâh. *Mu’cemü’l-Büldân*. Beyrut: Dârü Sâdır, 1993.
- Yakut, İlhan. *İdrîsîler Devleti (172-375/788-985)*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.